

9. PÖLLUTÖÖKODA JA RIIGIMÖISAD

Põllutöökoda

Eesti Vabariigi Põllutöökoda oli oma koosseisu üksuste (talituste) tegevuse kaudu talumajanduse (talunike) nõustamisel ja soodusteenindamisel tihedalt seotud põllumajandusteadusega. Põllutöökoda talitustes töötasid laia teadmiste profiiliga agronoomid, insenerid, melioraatorid, juristid, majandusteadlased. Kojal olid ajakirjad talupidajatele ja maanoortele.

Põllutöökoda asutamise alusdokumendiks sai Riigikogu poolt 10. juulil 1931. a vastu võetud “Põllutöökoda seadus” (RT, 1931, 60). “Põllutöökoda seaduse ellurakendamise määruse” avaldas vabariigi valitsus 15. jaanuaril 1932. a (RT, 1932, 6). Esimesena kutsekodadest oli tegevust alustanud Kaubandus-Tööstuskoda 1924. aastal (RT, 1924, 148). Vabariigi esimese iseseisvuse aja lõpp-perioodil tegutses 17 kutsekoda.

Uuendkujul avaldati “Põllutöökoda seadus” riigivanema dekreedina 6. detsembril 1935. a (RT, 1935, 105). Seaduse järgi olid **Põllutöökoda põhiülesanded** (§3):

p 2 – avaldada valitsus- ja omavalitsusasutistele oma soove ning teha ettepanekuid põllumajanduse olukorra parandamiseks, samuti avaldada seisukohti põllumajanduse kultuurilistesse ja ainelistesse huvidesse puutuvate seaduste ning määruste kavade ja välisriikidega sõlmitavate kaubalepingute kohta;

p 4 – edendada talundite korrastamist ja saaduste tootmist kui ka nende saaduste ümbertöötamist kõigis põllumajanduse, aianduse, mesinduse ja metsanduse harudes;

p 9 – töötada kaasa sisekolonisatsiooni, maakorralduse, maahindamise ja maaparanduse teostamisel.

Põllutöökoda oli talupidajate ja talumajanduse huvide kaitsja, põllumeeste kutseline omavalitsus. Koda oli ka nõuandev organ Põllutööministeeriumile ja valitsusele põllumajandusalaste seaduste-määruste eelnõude koostamisel, kehtestades ka ise vastavaid otsuseid põllumajanduse arendamiseks.

Põllutöökoda oli kaheastmeline: kohtadel, maal – juriidiliste isikutena konvendid (end jaoskonnad) ja Tallinnas – koja keskus. Eesti oli territoriaalselt jaotatud 72 konvendiks, s.o maatulunduskonsulentide maa-alaliseks piirkonnaks. Konvendis oli valdu 2–7, 1500–2000 talu.

Põllutöökoda kesk-juhtorganid olid: täiskogu (igast konvendist üks esindaja ja põllutööministri poolt määratud 10 liiget), nõukogu, juhatus ja revisjonikomisjon ning kõrgemaks organiks koja kongress. Konvendil olid oma valitud täiskogu, juhatus ja revisjonikomisjon. Konvendi kuni 18-liikmelises täiskogus oli kuni 15 põllumeest ja 3 kohalike organisatsioonide esindajat.

Põllutöökoda liikmeteks olid alates 1936. aastast, uuendatud põhikirja järgi, talupidajad, kellel vähemalt 10 ha maad või 2 ha põllu- ja aiamaad. Väikemaapidajate ja maatöölise kutse huve kaitses Maatöölise ja Väikemaapidajate Koda. Nende kahe koja valdkonda kuulus vastavalt 94 000 ja 46 000 talu (alates 1,0 ha).

Põllutöökoda heaks võetavaks lisakinnisvaramaksuks kinnitati näiteks majandusaastal 1940/41 liikmestaluudel 3 või 7,5 senti maahindepunktilt (RT, 1940, 12), vastavalt sellele, kas talumaa oli hinnatud või hindamata. Põllutöökoda eelarvekuludest, näiteks 1938/39. majandusaastal, kattis riik 95% (1,026 mln kr-st). Koda kõik struktuuriüksused (talitused) andsid liikmestaluupidajatele erialast nõu tasuta. Tasuta anti nõu ka Maatöölise ja Väikemaapidajate Koda liikmetele. Nii puudus nõuandetegevuses paralleelism.

Koja põllumajandusnõuande meetodika põhivormid olid: nõuandjate otsene kontakt talupidajatega, loengud ja kursused, eriteemalised päevad, kirjasõna trükis ja kirjavahetus, loengud ringhäälingus, põllumajandusnäitused koos erinäitustega. Kohtadel konvendis osales konsulent

nõustajana organisatsioonide ja asutuste tegevuses. Talurahva eritellimusi (ehitusplaanid, maaparandusprojektid, side- ja elektriliinid jm) täideti koja talituste poolt soodushindadega.

Iseloomustame järgnevalt (lühisõnastuses) Põllutöökoja struktuurilist koosseisu ja tegevust 1938. aasta näidetel (Põllutöökoja aastaraamat, 1939; Karelson, 1992).

Põllutöökoja struktuur ja töötajate arv 31. märtsil 1939. aastal:

Sekretariaat	14
Põllumajandustalitus	4
Põllumajanduslik raamatupidamistalitus	17
Nõuandetalitus	152
Põllumajandus-tehniline talitus	5
Kultuurtehnika- ja maamõõdutalitus	33
Uudismaaharimise talitus	5
Ehitustalitus	14
Õigusteadlik talitus	2
Tööbüroo	3
Ajakirjade talitus	2
kokku	251

1. **Nõuandetalituse** koosseisus oli 1938. aastal 162 töötajat, nendest: keskuses 17, konventides 95 ja eriseltside (17) juurde komandeeritud (tinglikus mõistes) 50.

Maal – konvendis – oli üldtuntud isiksus maatulunduskonsulent. Tema põhiülesandeks oli talupidajate nõustamine kogu talumajanduse valdkonna jooksvates küsimustes ja talumajanduse edasiarendamise probleemid, tema vaatas üle maaparandus- ja uudismaade harimise tööd (seoses pangalaenu ja premeerimisega), hindas ikalduskahjud, kontrollis karjakontrollühingute, tõu- ja sugulavade taluraamatupidamise tegevust, osales mitmetes ekspertiisi- ja teiste komisjonide töös, ka maanoorteorganisatsioonide tegevuses. Oluliselt osales konsulent aastatel 1934–1939 rohumaade, raamatu, karjakasvatuse, kodukaunistamise ja umbrohutõrje propagandaaasta tegevuses.

Üleriigiliselt 1938. aasta keskmisena andis ühe konvendi maatulunduskonsulent nõu isikliku kontaktina (talus/büroos) 1694 talunikule, külastas 329 talu, korraldatud üritustel (kursused, eripäevad, võistlused, koosolekud) oli osalejaid 2538.

2. **Põllumajandustalituse** ülesandeks oli agraarpoliitiliste küsimuste läbitöötamine ning Põllutöökoja juhatuse otsuste kohaselt vastavate märgukirjade ja ettepanekute koostamine, Börsi Komitee juures hindade noteerimiskomisjonide ja Ratsionaliseerimise Komitee ning Riikliku Põllumajandusliku Uurimise ja Katsemajanduse Komitee tööst osavõtmine oma esindajate kaudu. 1938. aastal oli talituses läbi vaadatud ja seisukoht võetud 12 seaduseelnõu ja määruse kava kohta. Märgitakse, et elustandardi möödapääsmatu tõus nõuab põllumajanduses senisest suuremat produktiivsust nii toodangu suurendamise kui tööjõu parema kasutamise osas. Uudsenä kaaluti nii maa- kui linnanoorsoo kehalise töö raskustega harjumiseks kohustusliku tööteenistuse rakendamist õppetalundivõrgu kaudu.

3. **Põllumajandusliku raamatupidamistalituse** põhiülesandeks oli taludes lihtühikordse raamatupidamise organiseerimine (levitamine), korraldamine ja andmete läbitöötamine. Oli usaldusmeeste-taluraamatupidajate üleriigiline võrk. Kujunemas oli igas konvendis vähemalt 15 taluraamatupidajaga üleriigilise võrgu üksus. 1938/39. majandusaasta taluraamatupidamise aruanne koostati 888 usaldusmehe poolt. Põllumehed, soovides teostada oma talus kahekordset ehk analüütilist raamatupidamist, olid ühinenud taluraamatupidamise ühingutesse. Majandusaastal 1937/38 koostati 80 kahekordset raamatupidamise aruannet.

Põllumajandusliku raamatupidamistalituse juures tegutses allüksusena **talude hindamise ja ostu-müügi talitus**. Antakse nõu talude ostu-müügi ja rendile andmise asjus, koostades soovijatele vastavaid lepinguid.

4. **Põllumajandus-tehniline talitus** alustas tegevust 1938. aastal. Senini andis põllumajandustehnilist nõu nõuandetalitus. Talituse põhiline ülesanne oli edendada talumajapidamiste elektrifitseerimist ja talutööde mehhaniseerimist. Anti nõu elektriühingute asutamiseks, sellel alal peeti 1938. aastal 61 koosolekut 5000 osavõtjaga. Kursusi peeti 12 traktoristidele ning 44 lõhkeainete käsitamise ja 75 piksekaitse alal.

Talituse uus üritus oli liikuva tehnilise nõuandla loomine ja usaldusremonditöökodade võrgu väljaarendamine. Oli olemas 13 usaldustöökoda ja 12 usalduspiirkonda.

5. **Kultuurtehnika- ja maamöödulalituse** ülesandeks oli maaparanduskavade ja veeühingute kuivendussüsteemide projektide koostamine ning nende järgi kraavide looduses märkimine, ka maakorraldustööde tegemine. Koostati veeühingute piirkondades juurdepääsuteede projekte, turbasoode kasutuskavu, õppe- ja aiamaa plaane, projekte roiskvete kõrvaldamiseks ja mitmeid kultuurtehnilisi töid. Talitus tegi 1938. aastal eeltöid 110 veeühingu loomiseks (16 997 ha), maapinda looditi 596 juhul (6175 ha), kraave märgiti looduses 387 kohas (506 km), maamöödutöid tehti 264 juhul (6119 ha). Talituse osakond asus Tartus.

6. **Uudismaaharimise talitus** registreeris 1938. aastal maakonsulentide kaudu 29 479 uudismaaharijat. Uudismaaharimistööde eest maksti preemiat, sõltuvalt tööde mahust kuni 50 krooni ülesharitud hektari kohta, veeühingute piirkonnas kuni 60 krooni. Teostatavate tööde kontrollimise ja nõuande otstarbel külastasid maatulunduskonsulendid talundeid 31 070 juhul. 1938. aastal hariti üles 20 505 ha uudismaad, talude looduslikke maid. Samal aastal maksis Põllutöökoda preemiat välja 17 066 juhul (15 033 ha).

7. **Ehitustalitus** pidas oma tegevuses põhiliseks tulekindlatest materjalidest ehituste rajamist, talude puhta veega varustamist ja roiskvee kõrvaldamist, sõnnikulautade ümberehitamist puhaslautadeks, lautade sisustamist, seejuures automaatjootmisseadmete monteerimist. 1938. aastal koostati 1013 taluehituse kavandit (projekti). Nõu anti elamute sisustamiseks ja talumööbli valmistamiseks. Korraldati 12 neljanädalast puutöö- ja 94 hoonete värvimise kursust, peeti kodukaunistamise ja muid näitusi 38 korral. Kohtadel anti nõu 874 juhul, kirja teel 617 juhul. Loenguid kodukaunistamise ja ehituse alal peeti 106 korral 3862 osavõtjale.

8. **Õigusteausliku talituse** keskuses töötasid juristkonsulentidena vanemadvokaadid (2) ning usaldusadvokaadid Tartus, Pärnus, Valgas, Võrus, Rakveres, Kuressaares ja Petseris. Usaldusadvokaadid andsid põllumeestele õigusteauslikku nõu ja abi vastavate dokumentide vormistamisel koja poolt määratud soodusnormide alusel.

9. **Töübüroo** teostas töövahetustalituse korraldamist Põllutöökoja juures. Töübürood olid üle maa konventide (maatulunduskonsulentide) juures. Paralleelselt lihtpõllutööliste nõudmiste ja pakkumiste registreerimisega toimus büroos ka maaoskustöötajate vahetalitus. 1938. aastal registreeriti eestöötegijate, karjaravitsejate ja aednike soovijaid 127. Oskustöötajaid, kes tööd soovisid, oli 155. Töübüroo oli ka Poola põllutööliste vahendaja. Kui 1937. aastal toodi Poolast sisse 456 mees- ja 239 naispõllutöölist, siis 1938. aastal juba 2270 meest ja 1541 naist, kokku 3811 töelist. See arv aga ei olnud veel küllaldane, eriti väljendus tööjõu nappus põllumajanduses vegetatsiooni-/koristusperioodil.

10. **Ajakirjade talitus** korraldas järgmiste trükiste väljaandmist: nädalaajakiri "Põllumajandus" (alustas ilmumist 1933. aastal), kuuajakirjad "Eesti Talu" (1937), "Tõusev Noorus" (1937) ja 1939. aastast "Сельскохозяйственный вестник" (venekeelne). Igal aastal ilmus koja aastaraamat (umbes 300 lk.).

Ülemaalise Maanoorte Ühenduse (ÜMÜ) Sekretariaat töötas Põllutöökoja juures koja peasekretäri juhtimisel. Maanoortetöö alal tegutsesid 8 maanoorte instruktorit ja üks lisajõud väljaspool koja koosseisu (Kint, 1986). ÜMÜ on maanoorte keskorganisatsioon, kelle koosseisu kuulusid iseseisvad maanoorterühmid ja -klubid ning põllumeeste- ja maanaiste-

seltside noorteosakonnad, Ülemaalse Eesti Noorsoo Ühingu (ÜENÜ) ja muude organisatsioonide noorteosakonnad. Maanoorte organisatsioonide aruannetest selgub nende tegevus: koostati ja esitati referaate, peeti kõne- ja vaidluskoosolekuid, kõnevõistlusi, näitekohtuid, korraldati propagandapäevi, tehti sporti, tegutsesid orkestrid, laulukoorid ning näite- ja tantsuringid. Tähtsal kohal oli põllumehe kutsealane töö – põllu- ja aiakultuuride katsed, seemnekasvatus, mesindus, kodulinnukasvatus, kodukaunistamine ning mitmesugune tegevus kodumajanduse valdkonnas.

Maanoorte organisatsioonide põhisuundadeks noorsoo kasvatamisel oli huvi ja armastuse süvendamine/kasvatamine kodu- ja maaelu vastu, maaelu kultuursemaks muutmisele ning põllu- ja kodumajanduslike teadmiste ja oskuste paremale tundmaõppimisele/levitamisele kaasaaitamine, end kehalt ja vaimult terveteks, iseseisvateks, algatusvõimelisteks teo- inimesteks kasvatamine. Noori kutsutakse üles säästlikkusele, millel on ka rahvamajanduslik väärtus.

Maanoorte kuuajakiri oli “Maanoored”, välja antud Eesti Põllumeeste Keskseksi poolt alates 1933. aastast. 1939. aastal tegutses Eestis 451 maanoorte ringi kokku 14 780 liikmega.

Tabavalt noorsoo eesmärgipärasuse sirgumise kohta meenutab noorsoohäälekandja “Maanoored” riigivanema (K. Päts) ühe sügavmõttelise kõne väljendit, et “*demokraatia edasiviimiseks ei vaja meie mitte truualamliste peanoogutajate ja käteplaksutajate seltskonda, vaid inimesi, kes julgevad vastu vett ujuda*, siis kuulati neid vana riigimehe mõtteavaldusi hingepidades, sest peanoogutajaile viitamisega oli riigivanem osutanud meile teomehepõlvest pärandatud loomujoontele, millede kandjad kunagi mehena ei suuda välja astuda oma tõekspidamiste eest”. (Maanoored, 1937, 8.)

1938. aastal sai president K. Päts Ülemaalse Maanoorte Ühenduse (ÜMÜ) patrooniks, peavanemaks sõjavägede ülemjuhataja J. Laidoner, vanemaks Põllutöökoja esimees A. Jürima, sekretär-eriteadlaseks A. Eckbaum, hiljem E. Vint.

Avaldati “**Maatöölise ja Väikemaapidajate Koja asutamise seadus**” riigivanema dekreediga 1936. aastal (RT, 1936, 34). Eesti taludest kuulus 33% (46 000) selle koja valdkonda. Seaduses on kirjutatud **koja eesmärgiks** “maatulundusliku töö edendamine ja maatöölise ning väikemaapidajate kultuuriliste ja aineliste huvide esindamine solidaarses koostöös teiste kutsetega” (§ 2). **Koja liikmeteks** loetakse isikud, “kes tegelikult kasutavad maakohta, mille suurus on vähem kui 10 ha, kusjuures maakohal on põllu- ja aiamaad vähem kui 2 ha või aiamaad vähem kui 1 ha” (§ 12). Koja koosseisu kuuluvad põllu- ja metsatöölised pidid olema vähemalt ühe aasta töötanud ühe ja sama tööandja juures maatulundusliku töö alal.

Põllutöökojale ning Maatöölise ja Väikemaapidajate Kojale olid oma tegevuse ja liikmeskonnaga omakorda lähedased Agronoomide Koda (RT, 1935, 43), Kodumajanduskoda (RT, 1935, 95) ja Loomaarstide Koda (RT, 1935, 34).

Põllutöökoja olemasolu ja tegevuse üldhinnanguna anname edasi selle viimase direktori (1936–1940), eksiilis (Rootsis) Eesti Vabariigi peaministri, vabariigi presidendi kohusetäitja (1971–1990) Tõnis Kindi hilisemad meenutused:

“*Olen veendunud, et põllumeeste kutse-huvid ning nõuande-ala küsimused olid põllumeeste konventide kaudu väga demokraatlikult lahendatud. Kohalike uuenduste algatus ja initsiatiiv oli kohapealsete tegelaste käes. Nende kasutada oli igas konvendis Põllutöökoja poolt määratud nõuandjate-konsulentide kontingent. Konsulendid tegutsesid, kuid koostöös konvendi juhatusega. Töö edukus olenes mõlema – nii konvendi juhatuse kui ka konsulendi aktiivsusest.*” (Kint, 1980.)

“*See süsteem (Põllutöökoda. – M. K.) rakendas kohalikud põllumehed aktiivsele põllumajanduse edendamise tööle. Selle tõendiks on sel ajal ulatuslik uudismaade ülesharimine, laialdane maaparandustööde läbiviimine, sordiviljade kasvatamine, tõukarjade soetamine ja üldine toodangu tõus. Ka talutööde mehhaniseerimine, samuti masinriistade ühiskasutamine*

masinatarvitajate ühistute kaudu sai uut hoogu. Maal tekkisid ka elektriühisused, elektrienergia kasutamine hakkas laialdasemalt levima.” (Kint, 1986.)

Nõukogude riigivõim Eestis avaldas 31. juulil 1940. a “*Põllutöökoja likvideerimise seaduse*” (RT, 1940, 86). Tegevuse peab lõpetama koda ühes kõigi allorganisatsioonidega. Sama aasta juulis-augustis lõpetatakse kõigi kutsekodade tegevus.

Riigimõisad

Sajandite kestel on Eesti maa-alal olnud suurmaapidamisi riigi valduses. Ka toimus riigimajandite rendile andmist. Rootsi riigivõimu kehtestamisega, pärast Altmarki vaherahu (1629), kaasnes nn mõisate-reduktsioon (1660–1697). Riigile kuulus kogu kultiveeritud pinnasest Liivimaal 5/6 ja Eestimaal 2/5 (Väike entsüklopeedia, 1938). Järgnevalt Vene riigivõimu kehtestamisega (1721. a) mõisate tagastamisel eraomanikele jäeti osa mõisaid riigi valdusesse. Neid kroonumõisaid anti ka rendile.

Eesti Vabariigi maaseadus (1919) nägi ka võimaluse, et riik võib oma valdusse jätta maid riigimõisatena. Kaarel Liidak (1939) meenutab: “Riigimõisade tee tänaseni on olnud rohkem okkiline kui roosiline. Nende olemasolu on tunnustatud tihti kuidagi poolvastutahtmist ja see pärast on nende juhtidel ja Põllutöoministeeriumil tulnud kogu selle aja kestel neid liiga palju kaitsta.” Ka meenutab K. Liidak, et puudus järjekindlus allesjäävate mõisate valikul. Algul arvati, et riigimõisad pidid jääma põllumajanduslike koolide asukohtadeks ja maa reserviks igasugusteks ettenägematuteks vajadusteks. Samal ajal rõhutas Põllutöoministeerium riigi suurmajapidamiste otseseid ülesandeid põllumajandus-kultuuriliste ülesannete täitmiseks. Vaieldi ka koolimajapidamiste üle. Oli arvamusi, et põllu- või kodumajanduskool vajab ainult mõisa härrastemaja ja aeda. Teiselt poolt arvati aga, et kool vajab majapidamist (mõisat), et anda õpilastele tööoskused. Tähelepanu koonduski esijoones nendele majapidamistele, kus asutati põllu- või kodumajanduskoolid.

Siiski leiti, et teatud arv suurmaapidamisi on väikemaapidamislikus struktuuris põllumajandusliku edu teguriks. Riigimõisalt loodeti talupojale eeskuju taime- ja loomakasvatases, ka võis sealt osta tõuloomi ja sordiseemet. Mõis pidi oma eeskujuliku majandustegevuse ja väljanägemisega keskmisest talust inimpõlve jagu ees olema. Siit põhimõtte “siht liigub edu ees ikka edasi”. Nende põhimõtete tegelikkuses jõutigi. Riigimõisate areng oli nende rajamise algperioodil siiski suhteliselt aeglane, sest puudusid riiklikud juurdemaksud investeerimiseks.

Kasutame järgnevas kirjutises algallikana väljaannet “Riigimõisad 1922...1938” (1939) ja M. Karelsoni (1993) artiklit “Riigimõisad Eesti esimeses vabariigis” (Agraarteadus, 1933, 3).

Riigimõisate tegevuse juhtimine ja alluvus

Riigimõisate rajamise algperioodil loodi ainult kohapealne administratsioon valitsejate ja abivalitsejate näol. 1922. aastal loodi riigimõisate valitsemiseks Põllutöoministeeriumi juurde ülemvalitseja ametikoht ja võeti tööle vajalik arv spetsialiste: ülemvalitseja abi, pearaamatupidaja, raamatupidaja, ehitustehnik ja masinakirjutaja. 1931. aastal võttis Riigikogu vastu Riigimõisate Valitsuse põhimääruse, nähes juhtimisstruktuuris ette põllumajandusosakonna direktori, Riigimõisate Valitsuse Nõukogu ja ülemvalitseja. Põllumajandusosakonna direktor vahendas koostööd Põllutöoministeeriumiga. Riigimõisate Valitsuse Nõukogu võimkonda kuulus riigimõisate iga-aastaste tegevuskavade ning kulude ja tulude eelarve läbivaatamine, aasta tegevuse ja eelarve täitmise aruannete läbivaatamine, kinnisvara omandamise ja võõrandamise otsustamine, tähtsamate ehitustööde kavade kinnitamine, finantstehingute kinnitamine, kui selle summa ületas 15 000 krooni, ning muud küsimused, mis ülemvalitseja või põllumajandusosakonna direktor nõukogule läbivaatamiseks andis. Ülemvalitseja juhtis Riigimõisate Valitsust, hoolitsedes selle tegevuse otstarbekuse ja edukuse eest.

Riigimõisa juhiks kohapeal oli mõisavalitseja, kelle ülemvalitseja ettepanekul määras ametisse põllumajandusosakonna direktor. Mõisavalitsejal olid suuremates mõisates abiks abivalitseja ning raamatupidaja ja karjaravitseja. Piiritusvabrikutega mõisates oli ametis piiritusmeister, kes tihti täitis aidamehe ülesandeid. Olenevalt mõisa tegevuse iseloomust oli ametis veel meier või juustumeister, aednik vm spetsialistid.

Seoses põllu- ja kodumajanduskooli allutamisega Haridusministeeriumile viidi 1935. ja 1936. aastal palju riigimõisaid Põllutööministeeriumi alluvusest Haridusministeeriumi alluvusse.

1938. aasta alguses oli riigimõisate koguarv 57. Nendest kuulus Põllutööministeeriumile 20, kusjuures 12 oli otseselt ministeeriumi majandamisel ja 8 renditud. Haridusministeeriumile alluvatest riigimõisatest majandas 15 ministeerium ja 20 oli renditud. Kaitseministeeriumi alluvuses oli 2 majapidamist. Seoses riigimõisate alluvuse ümberkorraldamisega loodi Haridusministeeriumi juurde Koolide Põllupidamise Amet.

Riigimõisate Valitsuse otsesel majandamisel olid järgmised mõisad: Alatskivi, Audru, Heimtali, Huuksi, Kehra, Kuremaa, Kuusiku, Mooste, Sõmerpalu, Tori, Torma, Tähtvere.

Riigimõisate Valitsuse järelevalve all olid Jõgeva, Käreвете, Luunja, Põdrangu, Sandla, Triigi, Udeva ja Viisu mõis. Need olid renditud Eesti Seemnevilja Ühisusele, Eesti Sordiparanduse Seltsile ning teistele organisatsioonidele ja üksikisikutele.

Koolide Põllumajapidamise Ameti otsesel majandamisel olid Helme, Kehtna, Kolovere, Löwenruh, Männiku (Oru), Penijõe, Petseri, Polli, Porkuni, Saksi, Särevere, Vana-Antsla, Vana-Võidu, Vaeküla ja Vodja mõis.

Koolide Põllupidamise Ameti järelevalve all olid Arkna, Avanduse, Jäneda, Jõhvi, Kaarma-Suure, Karja, Keila, Kõljala, Mõdriku, Olustvere, Orgita, Pürksi, Purila, Putkaste, Saku, Sillapää (Räpinas), Vana-Vigala, Vana-Põltsamaa, Vasula, Väimela mõis.

Kaitseministeeriumile allusid Vorbuse hobusekasvanduse majapidamine ja Udriku Vabadusristi Kavaleride Kodu majapidamine.

Riigimõisad olid erineva suurusega. Suuremad olid Tori (1003 ha), Sandla (846 ha), Kuusiku (741 ha), Audru (704 ha), Jõgeva (676 ha), Särevere (637 ha), Luunja (634 ha).

Riigimõisate ülesanded

A. **Taimikasvatuses:** põlluviljakuse tõstmine, mis oleks eeskujuks ümbruskonna talupidajatele; puhtasordiliste seemneviljade (teravili, kartul, juurvili, heintaimed jm) levitamine taludele; eeskuju andmine karjasöödapindade ratsionaalses korraldamises ja kasutamises; oma maa-alal töötamise võimaldamine Riigi Põllutöökatsejaamale ja Jõgeva Sordikasvandusele ning nende toetamine; aianduse alal pomoloogaaedade võrgu kujundamisele kaasaaitamine, ka puukoolide asutamine.

B. **Loomakasvatuses:** tõuparanduse, ratsionaalse söötmise ja eeskujuliku hoolitsemisega veiste sugulavade väljaarendamine vastavalt tõurajoonidele; sugulavadest kõrgeväärtuslike täisverd tõuvasikate mõõdukate hindadega müük talupidajatele; kõrgeväärtuslike sugupullide importimine ja nende kasutamine ümbruskonna parimate tõulehmade paaritamisel; katsete ja uurimiste teostamine veiste söötmise, haiguste tõrje, kunstliku seemendamise jne aladel; riikliku hobusekasvanduse ülalpidamine ja tunnustatud hobusetõugude aretamine ja levitamine; hobuste paarituspunktide ülalpidamine; riigi seakasvatuse ja sigade sugulavade ja kuldijaamade ülalpidamine, tunnustatud tõugu sigade aretamine ja levitamine vastavalt tõurajoonidele; lammaste sugulavade ülalpidamine ja tõulammaste levitamine.

C. **Põllumajanduse korrastus:** põllutööliste elujärje tõstmine korteriolude ja elutingimuste parandamisega; põllumajanduse mehhaniseerimisele ja tööde ratsionaliseerimisele kaasaaitamine; traktorijaamade võrgu korraldamine riigimõisates uudismaade harimiseks; põllumajandusehituseks sobiva ehituslaadi ja sisustuskavade väljatöötamine, tarvitusele võtmine ja levitamine; maaparandusviiside uurimine; põllumajandustööstuse väljaarendamine ja uute algatuste evitamine (piiritustööstus, toorlinatööstus, kondenspiima-, piimapulbri- ja

juustutööstus, turbatööstus jne); põllumajanduse ja põllumajandustööstuse tasuvuse selgitamine ja kontroll täpse arvepidamise teel; uute majapidamiste asutamine kasutamata soomassiividel; mitmesuguste põllumajanduse juhtimisel ja korraldamisel vajalike kiireloomuliste andmete edastamine Põllutöoministeriumile.

Eeltoodud ülesannete täitmine oli pandud riigimõisatele vastavalt nende tegevuse erilaadile ja asukohale.

Iseloomustame lühidalt näiteks **Sõmerpalu ja Viisu riigimõisa** tegevust talupidaja vajaduste seisukohalt.

Sõmerpalu riigimõis kasvatas ja müüs sorditeravilja ja kartuliseemet (ka vahetuse teel) ümbruskonna taludele; mõisas olid seemnevilja puhastusseadmed; mõisas oli eesti punase karja sugulava 90 lehmaga (lehma keskmine aastatoodang 1937/38. kontrollaastatel 3643 kg piima), talupidajatele müüdi aastas keskmiselt 50 tõuvasikat; tori tõugu hobuste paarituspunktis peeti nelja tõutäku; talupidajatele oli eeskujuks sinne maaparandustöö ja kultuurrohumaade rajamine; piiritusvabrikusse osteti kartulit ka talupidajatelt. Mõisas asus oma juustutööstus, esimestel tööaastatel toodeti ka telliseid. Mõis oli praktikakohaks agronoomiaüliõpilastele ja põllumajanduskoolide õpilastele. 1938. aasta suvel oli siin kümme praktikanti.

Sõmerpalu riigimõisa eriülesandeks olid:

- 1) eesti punase karja, parandatud maasea ja hobuste aretamine;
- 2) karjakopliite ja püsiniitude rajamine ning silosööda katsete tegemine; maa- ja sooparandusviiside katsetamine; pomoloogiaaia asutamine;
- 3) seemnevilja, eriti 'Sangaste' rukki paljundamine, kanepi kasvatamine soomaal.

Sõmerpalu riigimõisa suurus oli 388 ha, sellest põldu 204 ha. Mõisas oli 13-väljaline põllukülvikord, lisaks 4-väljaline erikülvikord põhiliselt söödajuurvilja kasvatamiseks.

Viisu riigimõis (suurus 311 ha, sellest põldu 167 ha) oli renditud endisele omanikule Eugen Harpele. Rendi suuruseks 1938. aastal oli 2260 krooni. Rendilepingu järgi on rentnik kohustatud:

- 1) kasvatama eesti hollandi-friisi tõugu karja ja sihikindlalt parandama ning välja arendama eeskujuliku eesti hollandi-friisi karja sugulava;
- 2) igal aastal üles kasvatama karja uuendamiseks kõlblikke vasikaid vähemalt 15% lehmade arvust ja veiste arvu suurendamiseks lepingus tähendatud normini vähemalt 10% lehmade arvust;
- 3) kõiki oma tarbest ülejäänud üleskasvatamiseks kõlblikke tõuvasikaid müüma karja-pidajaile tõumaterjaliks;
- 4) erilist rõhku panema söodatootmisele, kokkuleppel põllumajandusosakonnaga võimaldama katsete korraldamist karjapidamise ja karjasööda kasvatamise alal;
- 5) vajaduse korral pidama Põllutöoministeriumi korraldusel majapidamisse paigutatud sugutäkke paarituspunkti nõuete kohaselt;
- 6) vajaduse korral rajama Põllutöoministeriumi poolt heakskiidetud tõugu sigade kuldijaama;
- 7) kasvatama puhtasordilist teravilja ja kartuleid, esimeses järjekorras neid sorte, mida Eesti Sordiparanduse Selts soovib.

Viisu mõisas oli näiteks 1936/37. kontrollaastal 72 aastalehma keskmise toodanguga 5554 kg 3,74%-lise rasvasisaldusega piima. Aastalehmale kulus sööta 3450 odrasöötühiku ulatuses.

Maaviljeluse seisukohalt on oluline meelde tuletada Riigimõisate Valitsuse 2. juuli 1930. a kirja sisu kõigile riigimõisate valitsejatele. See oli järgmine: "Ringi liikudes mõisades paistab mitmel pool silma, et ei peeta veel küllalt energilist võitlust umbrohtudega. Põldude harimine on olnud mõnel juhul tarvilikust nõrgem, mis on võimaldanud umbrohtudel kasvada. Nii on olnud näha sinepist kollendavaid suviviljapõlde, ka rakvere raibe (*Bunias orientalis*) hävitamine pole igal pool küllalt järjekindel.

Riigimõisade Valitsus kirjutab Teile ette:

1) Võtta edaspidiseks võitlus umbrohuga oma eriliseks ülesandeks; pärast viljade koristamist tuleb kõrred tingimata koorida, umbrohukesast tuleb loobuda – mustkesa peab olema ka tõeliselt must.

2) Tuleb viivitamata lasta välja torkida kõik rakvere raibe põõsad viljadest, heintest, kraavide kallastel, küünide ümbruses ja mujal; kui taimedel on praeguseks seeme juba valmis, siis mahalõigatud varred korjata ning põletada või hävitada teisiti.”

Riigimõisate tegevuse majanduslikkusest

Aastatel 1937/38 oli Põllutöoministeeriumi otsesel majandamisel oleval 12 mõisal 5420 ha maad, millest 4930 ha tulundusmaad. Tulundusmaast oli põldu 2254 ha, heinamaad 1440 ha, karjamaad 825 ha ja metsa 411 ha. Mõisa keskmine suurus 452 ha (enne vöörandamist 4340 ha).

Aastate 1922/23 kuni 1936/37 keskmisena andsid riigimõisad aastas 12 krooni kasumit tulundusmaa ühe hektari kohta, s.o 2,4% aktiivkapitali (kaasa arvatud maa väärtus) kohta. Nii oli 1936/37. aasta 12 riigimõisa ülejääk (kasum) 226 000 krooni.

Riigimõisate tasuvust ei peetud kõrgeks. Selleks oli mitmeid põhjusi. Riigimõisad andsid talunikele seemnevilja, saades vahetuskaubana vastu tarbevilja, mis loomulikult polnud nii kasulik kui sordivilja müük. Ka müüdi tööloomi mitte vabaturu, vaid Põllutöoministeeriumi poolt määratud, taludele soodustatud hinnaga. Riigimõisate tulukust vähendasid nende poolt tehtud kulutused üldkasulike asutuste ülalpidamiseks. Nii andsid 1936/37. aastal riigimõisad toetust põllu- ja kodumajanduskoolidele 14 137 krooni, Riiklikule Hobusekasvandusele (Toris) 10 153 krooni, katsejaamadele 5778 krooni ja lasteaedadele 1278 krooni. Ka olid riigimõisate bilansis hinnatud varandusena arvel ebatootliku kapitalina endised härrastemajad ja lossid. Kus need olid veel tarvitamiskõlblikud, seal üüriti nad koolidele ja muudele asutustele, kuid selle eest ei saadud nende hoonete kapitaliväärtusele vastavat üüri.

Riigimõisate majanduslike küsimuste hulgas pakub huvi ka mõisatöölise tasustamine. Näiteks oli 1938. aastal riigi majandatavates mõisates aastatöölise töönormiks 2650 tundi, keskmiselt 9 tundi tööpäeva kohta. Aastaajaliselt kõikus tööpäeva pikkus 6–11 tunni piires.

Aastatöölise palgaks oli 110 krooni raha. Peale selle moonana: rukist 720 kg, nisu 84 kg, otra 720 kg, taliviljapõhku 600 kg, piima 1095 liitrit (31 päevas), puid 6 m³, hagu 60 m³. Palgamaa suuruseks oli 2/3 ha, mis tuli harida oma ajast, kuid mõis andis selleks hobuse ühes tarvilike riistadega. Tasuta oli korter ja loomalaut. Loomadest võis pidada sigu ja 2 lammast 4 tallega. Aastatöölisest lehmapidajale anti vastavalt karja- ja heinamaad, ka suviljapõhku ja aganaid. Lehmapidajale piima ei antud. Ületunnitasu oli 12 senti.

Aastatöölise perekonnaliikmete tunnitasu oli 7 senti, 80 g rukist ja 80 g otra.

Oskustöölistel (sepp, puusepp, tallimees jne) oli palk muidugi kõrgem. Rakendati ka ergutustasu- (preemia-) süsteemi, jõuluks tehti töötajatele ka kingitusi.

Riigimõisate töötajatele oli ette nähtud arstiabi ning toetus töövõimetuse ja vanaduse puhul vabariigi valitsuse poolt kehtestatud määruse alusel. Tööõnnetuse korral said arstiabi ja toetust nii aasta- kui ka kuutöölised ning nende perekonnaliikmed. Haiguse korral maksti töölisele palka esimesel kuul $\frac{3}{4}$ palgast ja järgmistel kuudel $\frac{1}{2}$ palka kuni 22 nädalat aastas.

Töövõimetud ja üle 65 aasta vanad töölised, kes olid teeninud riigimõisates vähemalt 15 aastat, said tasuta korteri, kütteks 3 m³ puid, 330 m² aiamaad, 180 kg rukist, 480 kg kartuleid, 365 liitrit piima ja 12 krooni raha aastas.

Vanu töölistamaju (moonamaja) kohandati remondiga ajakohasteks korteriteks. Ka ehitati uusi töölistamaju. Töölistkorteri juurde kuulusid mõisa poolt rajatud viljapuu-marjaaiad. Rajati lasteaedu, et emad võiksid tööl käia. Vabariigi lõpp-perioodil õppisid paljud mõisatöölise lapsed kesk- ja kutsekoolis, isegi ülikoolis. Üldiselt olid nende lapsed õppemaksust vabastatud.